

Mihai Dragnea, *The Wendish Crusade, 1147: The Development of Crusading Ideology in the Twelfth Century* (Routledge Focus), Routledge, London–New York 2020, ss. 68, ISBN 987-0-367-36696-4, 978-0-429-35084-9.

Mihai Dragnea jest rumuńskim historykiem, który obecnie pracuje na Uniwersytecie Norwegii Południowo-Wschodniej w Notodden. Jego zainteresowania obejmują m.in. stosunki niemiecko-słowiańskie na południowym wybrzeżu Bałtyku w pełnym średniowieczu. Tej problematyki dotyczy prezentowana niewielka książka. Składa się ona ze wstępu, czterech rozdziałów, zakończenia, wykazu skrótów oraz indeksu osobowego. Przypisy oraz odnośną bibliografię umieszczono na końcu rozdziałów, co nie ułatwia lektury.

Według autora tytułowa krucjata przeciw Słowianom Połabskim w 1147 r. wniosła do „ideologii wypraw krzyżowych” nowy element: podbój danego terytorium wraz z (przymusową) konwersją zamieszkującej go ludności. Krucjata usprawiedliwiała takie podejście do pogan, nawet jeśli było ono sprzeczne z normami prawa kanonicznego.

Twórcą referowanej koncepcji miał być – jak łatwo się domyślić – Bernard z Clairvaux, autor pisma z marca 1147 r. w sprawie krucjaty słowiańskiej (rozdział pierwszy: *Crusade ideology in northern Europe and Bernard of Clairvaux*, s. 5–18). Dragnea jednak nie jest konsekwentny w tym poglądzie. Z jednej strony pisze, że Bernard zaproponował saskim krzyżowcom zabijanie pogan, o ile ci nie zechcą się nawrócić, z drugiej zaś stwierdza, że mógł on mieć na myśli destrukcję pogańskiej kultury względnie samodzielności politycznej bez zabijania pogan. Ogólna konkluzja jest taka: „There is no doubt that Bernard gave his permission for forced conversion” (s. 9). Widać tutaj powierzchowne nawiązanie do poglądów Hansa-Dietricha Kahla oraz Friedricha Lottera oraz ich eklektyczne połączenie¹. Brakuje natomiast analizy odnośnych źródeł, przede wszystkim wspomnianego pisma Bernarda. Z kolei w przywołanym przez autora traktacie Bernarda *De laude novae militiae*, który miał kształtować postawy saskich krzyżowców, nie ma ani słowa o przymusowej konwersji (muzułmanów).

Według autora bulla papieża Eugeniusza III *Divini dispensatione* z kwietnia 1147 r., wydana w związku z krucjatą słowiańską, była pierwszym oficjalnym dokumentem Stolicy Apostolskiej, w którym uznano użycie siły przeciw poganom jako metody ich nawracania. Nie jest to pogląd oryginalny, jego autorem jest bodajże H.-D. Kahl. Tymczasem w przedmiotowej bulli papież zabrania przyjmowania pieniędzy (trybutu) od tych pogan, których można podporządkować wierze chrześcijańskiej; papież chciał w ten sposób zapobiec pozostawianiu ich w pogaństwie². Domyślamy się, że według Eugeniusza III wolno było narzucić daninę w pieniądzu tym poganom, którzy nie zde-

¹ Hans-Dietrich KAHL, *Heidenfrage und Slawenfrage im deutschen Mittelalter. Ausgewählte Studien 1953–2008*, Leiden–Boston 2011; Friedrich LOTTER, *Die Konzeption des Wendenkreuzzugs. Ideengeschichtliche, kirchenrechtliche und historisch-politische Voraussetzungen der Missionierung von Elb- und Ostseeslawen um die Mitte des 12. Jahrhunderts*, Sigmarining 1977.

² *Patrologia Latina*, vol. 180, ed. Jacques P. MIGNE, Paris 1902, szp. 1203–1204 (nr 166).

cydują się na konwersję, uznają zaś jakąś formę podległości wobec chrześcijańskich sąsiadów. Z kolei Bernard opowiadał się przeciw przyjmowaniu przez krzyżowców pieniędzy (trybutu) od pogan w zamian za zawarcie sojuszu (*foedus*), dopóki nie zostanie spełniony warunek: „aut ritus ipse, aut natio deleatur”³. Jednak tylko na tej podstawie nie sposób niczego powiedzieć o metodach nawracania, jakie miał na myśli Bernard.

Rozdział kończą uwagi o stanowisku północnoniemieckich panów terytorialnych wobec konwersji pogańskich Słowian. Według autora Bernard oraz Eugeniusz III byli świadomi tego, że owi możni przedkładali trybut od pogan nad ich nawracanie, i starali się narzucić ten punkt widzenia dostojnikom kościelnym. Jednak postawienie przez Bernarda oraz Eugeniusza III na konwersję przymusową (?) miało zmienić „klimat polityczny” wokół pogan na tyle, że Kościół znalazł poparcie czynników świeckich dla realizacji tego nowego programu kościelno-politycznego.

Kolejny rozdział nosi tytuł *Forced conversion and the new canon law (ius novum)* (s. 19–29). Autor konfrontuje dwie rzeczywistości: retorykę krucjatową oraz prawo kanoniczne. Podążając tropem wyznaczonym przez najnowszą historiografię poświęconą krucjatom, eksponuje obecność w tej retoryce pewnych „elementów emocjonalnych”, takich jak: gorliwość w służbie Boga, miłość wobec Boga, zemsta na poganach, poczucie sprawiedliwości w stosunkach między chrześcijanami i poganami. Emocjonalne impulsy miały wychodzić od wpływowych ludzi Kościoła. W następstwie takiej motywacji krzyżowcy wymuszali na poganach konwersję na chrześcijaństwo.

Sprawa jest złożona. Przede wszystkim nie sposób wyobrazić sobie jakiegokolwiek aktywności religijnej bez czynników afektywnych. Miały one decydujące znaczenie przy uruchamianiu przez zwierzchników Kościoła wielkich zbiorowych przedsięwzięć, jak wyprawy krzyżowe. Z drugiej strony należałoby bliżej rozpatrzyć owe aspekty emocjonalne. Nie podlega wątpliwości, że ich dobór był głęboko przemyślany przez kościelnych intelektualistów. W zestawieniu razem gorliwości i miłości przejawia się postulat, aby uczuciowe zaangażowanie w działaniu dla chwały bożej miało pozytywną motywację. Tym bardziej że miłość jest cnotą teologiczną, a więc nakierowaną na osiągnięcie celu nadprzyrodzonego. Z kolei miłość do Boga łączy się z przykazaniem miłości bliźniego, a w tym – miłości nieprzyjaciół. To przykazanie stoi w oczywistej sprzeczności z czynem zemsty i rzeczywistością: Nowy Testament odrzuca zemstę. Ponieważ jednak w krucjatowej retoryce postawiona jest obok zemsty sprawiedliwość (cnota kardynalna), to wolno domyślać się, że zemstę należy interpretować jako pozytywną restytucję, czyli naprawienie niesprawiedliwości uczynionej chrześcijanom przez pogan. Nie bez znaczenia jest także związek cnoty sprawiedliwości z cnotą miłości. Widać zatem, że ludziom Kościoła chodziło nie tylko o uczuciowe motywowanie do działania, lecz także o kierowanie działań ku dobru, tak jak je wówczas pojmowano. Dragnea widzi to wszystko inaczej: kościelne autorytety rozpałały wśród krzyżowców namiętność w złej sprawie, mianowicie aby ujarzmić pewne ludy, nie oglądając się na nic. Według autora bowiem przymusowa konwersja pogan, nawet jeśli potępiali ją ojcowie Kościoła czy zabraniało prawo kanoniczne, była w strefie Bałtyku powszechnie stosowana.

³ *Sancti Bernardi Opera*, vol. 8: *Epistolae*, ed. Jean LECLERCQ, Henri ROCHAS, Romae 1977 (dalej cyt. *Sancti Bernardi Opera*), s. 433 (nr 457).

Taki ogólny punkt widzenia dobrze oddaje tytuł trzeciego rozdziału: *The conquest of a pagan territory blessed by the Church* (s. 30–38). Dagnea zestawił wypowiedzi niektórych kościelnych autorytetów dotyczące stosunku do pogan względnie do apostatów, aby zakreślić kontekst ideowy dla krucjaty słowiańskiej z 1147 r. Przykładowo Anzelm z Canterbury miał na podstawie nauki św. Pawła (Rz 12,19) o pomście (*vindicta*) jako dziele Boga sformułować pogląd, że gniew Boga może stać się ludzką sprawiedliwością. Jednak Anzelm stawia istotny warunek, aby taka tożsamość mogła zaistnieć: „Nam cum terrenae potestates hoc recte faciunt, ipse facit, a quo ad hoc ipsum sunt ordinatae”⁴. Spełnienie tego warunku („recte”!) nie jest możliwe bez uwzględnienia wspomnianych cnót: miłości oraz sprawiedliwości.

Zwraca uwagę, że Bernard w swoim piśmie dotyczącym krucjaty słowiańskiej nie odwołał się do któregoś z listów św. Pawła, lecz do psalmu 149,7, w którym m.in. powiada się: niech Izraelici dzierżą miecze obosieczne „[a]d faciendam vindictam in nationibus: increpationes in populis”⁵. Święty Augustyn zinterpretował ową pomstę jako głoszenie słowa bożego, ów miecz zaś jako słowo boże⁶. Bernard jednak przeredagował przytoczony werset z psalmu 149, dodając wątek o starciu „z Ziemi nieprzyjaciół imienia chrześcijańskiego” („et extirpandos de terra christiani nominis inimicos”)⁷. Może to oznaczać postawienie pod znakiem zapytania wykładni psalmu 149,7 zaproponowanej przez św. Augustyna. Czy reinterpretacja Bernarda była tak radykalna, że postulowała przymusową konwersję pogan? To należałoby dopiero wykazać.

W każdym razie trzeba zgodzić się z autorem, że jeśli chodzi o teksty Starego Testamentu, to stwarzały one spore możliwości w zakresie ideowego uzasadniania takich czy innych działań w stosunku do pogan. Szczególnie istotny jest wątek, który mówi o gniewie bożym wobec narodów obcych (pogańskich); spotykamy go w wyroczniach licznych proroków.

Mihai Dagnea przypomina znany skądinąd fakt, że pewne elementy retoryki związanej z pierwszą krucjatą znalazły zastosowanie w piśmie biskupa magdeburgskiego Adelgota z 1108 r., które zawiera wezwanie do chrześcijan o podjęcie wyprawy przeciw pogańskim Słowianom Połabskim. Autor przywiązuje szczególną wagę do określenia terytorium słowiańskiego mianem „Hierusalem nostra”. Jego zdaniem terytorium to, niegdyś objęte niemiecką organizacją kościelną, było postrzegane jako ideowa replika Jerozolimy, a w związku z tym jego podbój byłby o tyle usprawiedliwiony, o ile uczestnicy wyprawy kierowaliby się emocjonalnymi impulsami właściwymi dla krzyżowców w Ziemi Świętej.

Fragment rzeczonego pisma dotyczący Jerozolimy: „Hierusalem nostra ab initio libera, gentilium crudelitate facta est ancilla; huius muri propter peccata nostra

⁴ ANSELM VON CANTERBURY, *Cur deus homo. Warum Gott Mensch geworden*, hrsg. v. Franciscus S. SCHMITT, München 1970, s. 42 (lib. 1, cap. 12).

⁵ Cytaty biblijne za: *Biblia Sacra Latina vulgatae editionis. Auctoritate Sixti V et Clementis VIII*, London [s.a.].

⁶ *Sancti Augustini Opera. Enarrationes in Psalmos 101–150*, pars 5: *Enarrationes in Psalmos 141–150*, hrsg. v. Franco GORI, Wien 2005, s. 287–292.

⁷ *Sancti Bernardi Opera*, s. 432.

corruerunt"⁸ wymaga bardziej pogłębionej interpretacji. Należy w niej uwzględnić list św. Pawła do Galatów (Ga 4,26), w którym jest mowa o górnej Jerozolimie, która „libera est, quae est mater nostra”. I zaraz Apostoł pisze, że chrześcijanie zostali powołani do wolności (czyli do wejścia do górnej Jerozolimy) i w związku z tym mają żyć „według Ducha” („secundum spiritum”).

W dokumencie Adelgota mówi się najpewniej o Jerozolimie „dolnej”, tj. o Kościele (organizacji kościelnej) na ziemiach Słowian Połabskich. Na początku („ab initio”) był on wolny, lecz działania pogan, a także grzechy chrześcijan przyczyniły się do jego zniewolenia i zburzenia. Nie jest wykluczone, że w pojęciu biskupa Adelgota ataki pogan były następstwem grzechów chrześcijan. Z listu Pawła do Galatów można by wprowadzić wniosek, że Jerozolima dolna nie cieszy się wolnością, a to za przyczyną życia „według ciała” („secundum carnem”), które rodzi bałwochwalstwo (Ga 5,20).

Adelgot, podobnie jak Paweł, mówi o Jerozolimie w sensie eschatologiczno-eklezyjologicznym. Jego wywód na ten temat jest, jak się wydaje, komentarzem do odpowiednich wersetów z listu do Galatów.

Polski historyk doceni fakt, że M. Dragnea uwzględnił w swoich rozważaniach kronikę Mistrza Wincentego (w edycji Maxa Perlbacha z 1892 r.). Zdaniem autora nasz kronikarz próbował, tak jak Bernard, uzasadnić argumentami teologicznymi prawo książąt polskich do podboju Prus. Wincenty jako pierwszy zestawiał obok siebie pogan nadbałtyckich i muzułmanów; w ten sposób przyznał wyprawom przeciw Prusom wartość równą krucjatom do Ziemi Świętej. Jednak nie uszła uwagi autora rezerwa Wincentego wobec przymusowej konwersji Prusów. Nie ulega wątpliwości, że dla kronikarza „gorliwość dla Boga” („zelus Dei”)⁹ była tożsama z wysiłkiem nakierowanym na ewangelizację pogan!

Rozdział piąty, ostatni, dotyczy recepcji idei krucjaty na obszarze wschodniej części strefy bałtyckiej, tj. w Estonii, Finlandii oraz w Liwonii, w drugiej połowie XII i pierwszej połowie XIII w. (*Expanding the crusading ideal on the eastern shore of the Baltic*, s. 39–63). Autor wyróżnia zasadniczo dwa podejścia do zagadnienia krucjaty. Po pierwsze, cysterskie, zgodnie z którym krucjata stwarza sposobność do (wymuszonej) konwersji pogan, natomiast nie powinna być traktowana jako moralne czy prawne usprawiedliwienie dla ich podboju. Po drugie, papieskie, mówiące o tym, że podbój pogańskiego terytorium powinien być oparciem dla konwersji jego mieszkańców.

Nie ma tutaj miejsca na szerszą dyskusję z tymi wnioskami. Warto jednak zwrócić uwagę na retorykę wczesnych dokumentów papieskich odnoszących się do misji w Estonii i Liwonii (jak pamiętamy, do retorycznego aspektu źródeł M. Dragnea przywiązuje wielką wagę). Tak więc papież Aleksander III nawoływał do nawracania pogan z pomocą głoszenia słowa bożego; możliwych świeckich pouczał, aby przy rozszerzaniu chrześcijaństwa kierowali się miłosierdziem, sprawiedliwością i prawem (bożym?). Papież Celestyn III mówił o ewangelizowaniu słowem bożym i przykładem. Wreszcie papież Innocenty III podkreślał, że nie wolno przymuszać pogan do wiary,

⁸ *Urkundenbuch des Hochstifts Merseburg*, T. 1: (962–1357), bearb. v. Paul KEHR (Geschichtsquellen der Provinz Sachsen, Bd. 36), Halle 1899, s. 76 (nr 91).

⁹ *Magistri Vincentii dicti Kadlubek Chronica Polonorum*, wyd. Marian PLEZIA (Monumenta Poloniae Historica. Nova Series, t. 11), Kraków 1994, s. 127 (lib. 3, cap. 30).

natomiast neofitom należy zapewnić bezpieczeństwo¹⁰. Oczywiście to są deklaracje, praktykę należy badać na podstawie innych źródeł, jednak tych deklaracji lekceważyć nie należy. Tym bardziej że papieństwo rezerwowało dla siebie ogólne kierownictwo misją na tym obszarze. Jeżeli zaś chodzi o praktykę nawracania Liwów i Estów, to była ona zróżnicowana. W świetle kroniki Henryka z Liwonii można wyróżnić ewangelizację słowem, przymuszanie apostatów do dotrzymania wiary, pośrednią wojnę misyjną oraz bezpośrednią wojnę misyjną. Na dodatek podejście do konwersji pogan było odmienne wśród ludzi świeckich oraz w środowisku autorytetów kościelnych. Ci pierwsi (tj. władcy, rycerze, a także kupcy) chętnie odwoływali się do argumentu siły i swój punkt widzenia narzucali ludziom Kościoła.

Zaletą recenzowanej pracy jest jej szeroki zakres pod względem chronologicznym i przestrzennym. Jednak jej przewodnią tezę, że w pełnym średniowieczu autorytety Kościoła rzymskiego nadały konwersji Słowian Połabskich oraz Finów, Liwów i Estów na chrześcijaństwo charakter przymusowy, nie da się utrzymać w świetle źródeł. Na podstawie dotychczasowej historiografii należy raczej przyjąć, że przebieg procesu chryścianizacji rzeźonych ludów miał wiele wariantów.

We współczesnej historiografii zachodniej da się zauważyć nurt, który programowo stawia sobie za cel ukazanie Kościoła łacińskiego jako instytucji opartej na przemocy, agresji, a nawet terrorze. Jest paradoksem, że szczególnie obfity wysyp przedmiotowych publikacji nastąpił po zamachach z 11 IX 2001 r.¹¹ Siłą rzeczy tematyka wypraw krzyżowych oraz misji chryścianizacyjnych zajęła w nich poczesne miejsce. Również książka Mihai Dragnea wydaje się realizować ową historiograficzno-ideologiczną agendę.

Marian Dygo*

 <https://orcid.org/0000-0002-3060-8311>

TNT BIBLIOGRAFIA

- Anselm von Canterbury. *Cur deus homo. Warum Gott Mensch geworden*. Edited by Franciscus S. Schmitt. München: Kösel-Verlag, 1970.
- Buc, Philippe. *Holy War, Martyrdom and Terror: Christianity, Violence, and the West, ca. 70 C.E. to the Iraq War*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2015.
- Bunge von, Friedrich G., ed. *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten*, vol. 1: 1098–1300. Riga: In Commission bei Kluge und Ströhm, 1853.

¹⁰ *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten*, Bd. 1: 1098–1300, hrsg. v. Friedrich G. VON BUNGE, Riga 1853, szp. 5–7 (nr 4–6), 10–20 (nr 9–14).

¹¹ Ograniczymy się do jednego, reprezentatywnego przykładu, książki znanego skądinąd mediewisty: Philippe BUC, *Holy War, Martyrdom and Terror: Christianity, Violence, and the West, ca. 70 C.E. to the Iraq War*, Philadelphia 2015.

* Wydział Historii, Uniwersytet Warszawski

 m.dygo@uw.edu.pl

- Dragnea, Mihai. *The Wendish Crusade, 1147: The Development of Crusading Ideology in the Twelfth Century*. London, New York: Routledge, 2020.
- Gori, Franco, ed. *Sancti Augustini Opera. Enarrationes in Psalmos 101–150*, part 5: *Enarrationes in Psalmos 141–150*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2005.
- Kahl, Hans-Dietrich. *Heidenfrage und Slawenfrage im deutschen Mittelalter. Ausgewählte Studien 1953–2008*. Leiden, Boston: Brill, 2011.
- Kehr, Paul, ed. *Urkundenbuch des Hochstifts Merseburg*, vol. 1: (962–1357). Halle: Verlag von Otto Hendel, 1899.
- Leclercq, Jean and Henri Rochas, eds. *Sancti Bernardi Opera*, vol. 8: *Epistolae*. Romae: Editiones Cistercienses, 1977.
- Lotter, Friedrich. *Die Konzeption des Wendenkreuzzugs. Ideengeschichtliche, kirchenrechtliche und historisch-politische Voraussetzungen der Missionierung von Elb- und Ostseeslawen um die Mitte des 12. Jahrhunderts*. Sigmaringen: Thorbecke, 1977.
- Migne, Jacques P., ed. *Patrologia Latina*, vol. 180. Paris: Garnier, 1902.
- Plezia, Marian, ed. *Magistri Vincentii dicti Kadłubek Chronica Polonorum*. Kraków: Wydawnictwo „Secesja”, 1994.

